

Gürgenç / 3-nji kitap -16

Category: Kitapcy, Taryhy proza

написано kitapcy | 25 январа, 2025

Gürgenç / 3-nji kitap -16 XVI BAP

Gyýasetdin äl Gurlynyň Horasanda eden-etdikleriniň habaryny eşidip, dergazap bolan Horezmşa Muhammet gurlylar bilen hasaplaşmagyň ugruna çykdy. Goşunynyň güýjini has artdyrdy. Ol tagta çykyp, Horezmşa adyny alanyndan soň, ilkinji sapar goşuna özi baş bolup, uzak sapara gidýänligi üçin käbesi Terken hatynyň ak patasyny almaga onuň huzuryna bardy. Terken hatynyň hemme zatdan habary bardy. Ol oglunyň diňe ak patasyny almak üçin däl, boljak-goýjak zatlary hem maslahatlaşmak üçin geler diýip garaşýardy. Muhammet gapydan girenden:

– Gel oglum, geç otur – diýip, owazy doly mähir bilen garşy aldy.

Muhammet geçip oturyp, saglyk-salamatlyk sorasylandan soň Terken hatyn Muhammetden öň özi söze başlady:

– Uly ýörüşe atlanypsyň, oglum. Ýoluň ak, ýoldaşyň hak, saparyň şowly bolsun! Omyň! – diýip, ellerini ýüzüne sylady. – Şu ýörüşiňde oglum, seniň şalyk parasadyň, serkerdelik sungatyň ýüze çykar, enşalla. Ýurduň Horezmini öňe çykarmak üçin ilkinji nobatda gurlylary syndyrmagyň gerek, ikinji nobatda gara hytaýlary...

-Käbäm – diýip, Muhammet ejesiniň sözünü bölledi. – Hudaýdan uly geplemäli. Gurlylar hem kiçi-gaýrym güýç däl. Söweşde kimiň üstün çykjagyny Alla bilýär. Men niýetimi ýeňişe tutup barýan, netijesi Allanyň mededine bagly.

-Allajanyň mededini aýamasyn senden. Şeýlede oglum, ulamalarymyzyň serweri Şyhabetdin äl Hywaky hezretleriniň ak patasyny hem alyp gitseň, ol hezretiň keramaty-da goldar seni.

– Käbäm Şyhabetdin hezretleri uruşa garşy adam. Men uruşa gidip barýan diýsem pata bermez.

– Berer oglum. Sen hökümdar ahyryn. Hökümdaryň sözünü syndyrmakdan gorkar.

– Gorkusyna berlen pata peýda berermi onsoň? – diýip, Muhammet

ejesine garap kinaýaly ýylgyrdy.

– Onda, bileniňi et. Men saňa ak patamy berdim. Alla ýaryň bolsun, oglum!

Muhammet şa ejesiniň huzuryndan çykyp, baş serkerdesine goşuny ýörüşi taýýarlamagy buýurdy. Soňra sähetli günü saýlap, agyr goşun bilen Horasan sary ýola düşdi. Uzak ýoluň dowamynda ol hyýalbentlige berlip, dürli oýlara çümüp, Şähristana baryp ýetdi. Şu ýerde ol käbesiniň «Şu ýörüşde seniň şalyk parasadyň, serkerdelik sungatyň ýüze çykar» diýeni kellesine gelip, uruşdan öň parasadyny işledip, bir akyllý çäre ulansa, belki gandöküşlik etmän, maksada ýetip bolar diýen pikire geldi. Şu pikir bilen ol gurlylaryň soltanyňa şeýle mazmunda bir nama iberdi: «Muhterem Gyýasetdin soltan! Men Sizi atam ornunda görýärdim. Sizdenem atalyk tamasyny edýärdim. Emma Siz meniň başyma düşen jydalykdan peýdalanyp, bize degişli ýerleri basyp alypsyňyz. Eger Siz şol alanlaryňyzy gaýtaryp berseňiz, ol ýerleri dolandyrmak üçin goýup giden dikmeleriniňiz ýurduňyza sag-aman gaýdyp barar. Eger muny islemeseňiz söweşe taýýarlanyberiň. Siz indi garrap lagşan adam, maňa bäs gelip bilmejegiňizi oýlanyň...» Namany alan soltan Gyýasetdin äl Gurly oýlandy. Horezmşaga bäs gelip bilmejegini däl, üstüne geljek horezmlilerden nädip üstün çykjagyny oýlandy. Ol Hindistandaky inisi Şyhabetdin goşuny bilen gelýänçä, Horezmşanyň hatyna jogap bermezlige karar etdi.

Horezmşa wagtynda jogap gelmändigini üçin artyk garaşmady, herekete geçdi.

Ol ilki goşuny Hyrata çekdi, sebäbi Äl Gurly ýesir alan horezmlilerini Hyratda saklaýardy. Olaryň arasynda inisi Täjetdin Alyşä, emir Çakyr dagylar hem bardy.

597-nji hijriniň zülkada aýynyň (1201 awgust) başynda Horezmşanyň goşuny Hyraty gabady. Muny öňünden duýan Gyýasetdin äl Gurly şäheri goramak üçin uly taýýarlyk gören ekeni. Ol ýegeni Alp Gazynyň baştutanlygynda Horezm leşgeriniň garşysyna goşun goýup, goragy güýçlendirdi. Şeýlede Hindistandan inisi Şyhabetdini goşuny bilen çagyrdy. Alp Gazynyň goşuny horezmlilere berk garşylyk görkezdi. Emma «Pişigiň ýüwrekligi samanhana çenli» diýenleri ýaly, kyrk

günden soň garşylyk gowşady, ýöne teslim bolmadylar. Horezmşäheriň gala diwaryny manjalyklar bilen ýykyp girmäge dözmedide, Alp Gazyny gepleşiğe çagyrdy. Alp Gazy Horezmşanyň huzuryna özi gelmäge gorkup, üç sany aksakgal ulamalary öz adyndan wekil edip iberdi. Horezmşä wekilleri gowy garşy aldy. Ol:

-Muhterem ulamalar, biziň şäheriňize goşun çekip gelmekden maksadymyz şäheriňizi basyp almak, talamak ýa-da başga bir zeper ýetirmek däl. Soltan Gyýasetdin tarapyndan ýesir alnyp, şu ýerde saklanýan ýurtdaşlarymyzy azat etmektir. Biziň Alp Gazydan birinji talabymyz: şol ýurtdaşlarymyzy at-ýaragy bilen gaýdyp bersin. Ikinji talabymyz: uzak ýoldan gelýänçä hem yzyna gidýänçä leşgeriň harjy-harajadyny ýapýan ýigrimi müň altyn dinar bersin. Biziň şu talaplarymyz berjaý edilse, gabawy aýyryp, yzynyza gideris.

Horezmşanyň sözünü ünsli diňläň wekiller başlaryny atyp, makullan ýaly etdiler. Olaryň başçysy jogap sözünde şeýle diýdi:

– Merhemetli Horezmşä hezretleri, Siziň şu talaplaryňyzy Alp Gazy alyjenaba ýetirmek biziň borjumyz. Ýetirmek bilen ony talaplaryňyzy berjaý etmäge ündäris hem. Eger unamasa, siziň sözüňiziň soňunda sypaýylyk edip, aýtmadyk sözüňizi özümüz aýdarys.

Horezmşä kellesini ýaýkap ýylgyrdy:

– Düşbi adamlaryň sadagasy gidibermeli. Siz meniň aýtmadyk sözümi aýtmasaňyzam talaplarymyz ýerine ýetirilmese näme boljagyny özi-de bilýändir – diýip, Horezmşä ýaňy aýtmadyk sözüniň manysyny aýdanyny duýman galdy.

Wekiller hiç zat diýmeseler-de, öz içlerinde «Horezmşä sypaýylygyny ahyryna çenli saklap bilmedi-ow» diýen bolsalar gerek, bir hili başlaryny ýaýkap hoşlaşmak bilen boldular.

Wekiller gideninden soň, köp garaşmaly bolmady. Şol günün ertesi guşluga golaý şäheriň derwezesi açylyp, ondan Täjetdin Alyşa başlyklaýyn horezmliler atlarynda çykyp gaýtdylar. Horezmşanyň ikinji talaby bolsa Alyşanyň önünde tutup gelýän torbasyndady.

Horezmşä Hyratdan işini bitirip, goşunyny Merwe tarap çekdi.

Niýeti Merwde oturan Hinduhan bilen ýüzleşmekçidi. Şonuň üçin öňünden Hinduhanyň ýaşlykdaky bile oýnap ösen dosty Nedirbeg ýüzbaşyny iberip, onuň elinden Merwi almakçy däldigini, islese Nyşapury-da alyp berip, Horasana waly edip goýjakdygyny, onuňam garyndaşlyklarynyň hatyrasyna duşmançylykly hereketleri etmezligini sargap goýberdi. Şeýle ýagşy niýet bilen ýol söküp, Merwiň ýary ýoluny geçen Horezmşa garaşylmadyk ýagdaýa duş geldi. Gözýetimde Merwerud derýasynyň boýunda duran agyr leşgere gözi düşen Horezmşa onuň Hindistandan gaýdan Şyhabetdin äl Gurlynyň goşunydygyny aňyp, serkerdelerine goşuny derhal söweş tertibine getirmegi buýurdy. Goşun söweşe taýýar edilse-de, Horezmşa söweşsiz ylalaşyp bolmazmyka diýen pikir bilen bir serbazyna ak baýdak göterdip, özi orta ýola baryp, atynyň başyny çekdi. Şyhabetdin äl Gury ak baýdakly iki atlynyň orta ýola gelip saklanandygyny görüp, olaryň habaryny almaga bir serkerdesini iberdi. Garşysyna gelip, atynyň başyny çeken adam agzyny açmanka Horezmşa oňa:

– Men Alaweddin Muhammet şadyryň. Yzyňa dolanyp, hökümdaryňa aýt. Onuň özi gelsin. Gepleşmeli gep bar – diýdi. Gelen adam geplemän yzyna dolandy. Horezmşanyň aýdanyny diňläp, Şyhabetdin äl Gurly:

– O-ho! Horezmşanyň özümi şol duran?! Hany baryp göreli, nämeler aýtjakka – diýip, ýanyndaky bir nöker bilen Horezmşanyň duran ýerine geldi. Muhammet şa ýaşy jähetden Şyhabetdin äl Gurydan kiçi bolansoň, ýaşkiçilik edip:

– Essalawmaleýkum, Şyhabetdin äl Gurly hezretleri – diýip salam berdi. Äl Gurly salamy başyny atyp alan boldy-da:

– Näme gepiňiz bolsa aýdyberiň, diňleýäs – diýdi. Horezmşa Äl Gurlynyň özüne, adyny tutman, gödek ýüzlenenine gahary gelse-de bildirmän söze başlady:

– Muhterem Şyhabetdin hezretleri, Horasan ýurdy pederimiz Tekeş soltandan bize galan miras ülkedigini bilýänsiňiz. Muny agaňyz Gyýasetdin äl Gury hezretleri hem bilýär. Emma muňa garamazdan ol Horasanyň Nyşapur, Merw, Sarahs, Abuwerd, Nusaý ýaly şäherdir-galalaryny basyp alyp, ol ýerlerdäki biziň adamlarymyzy öldürenini öldürip, galanlaryny çykaryp kowup, öz dikmelerini goýup çykdy. Biz agaňyza basyp alan ýerlerini

gaýdyp bermegini sorap nama iberdik. Emma ondan henize çenli jogap ýok. Biz goşun çekip gelsegem, entek ol basyp alnan ýerlere barmadyk. Hyrata baryp, agaňyz tarapyndan ýesir alnyp, ol ýerde saklanýan adamlarymyzy hem-de ýol harajadymyzy alyp gaýtdyk. Şähere girmedik, hiç hili zeper hem ýetirmedik. Görüşüňiz ýaly siziň biz bilen uruşmagyňyza esas ýok. Şol basyp alnan ýerlerimiz gaýdyp berilse, mundan beýlägem aramyzda jeň-jedel bolmaz.

Şyhabetdin äl Gurly Horezmşaga kinaýaly seredip, ajy ýylgyrdy:
– Horezmşalar hiç wagtam jeň-jedelsiz oňmandyr. Biz siziň taryhyňyzy bilýäs-ä. Ataňyz Horezmşa Atsyz soltan Sanjaryň tabynlygynda bolsa-da, onuň bilenem söweş etdi. Il Arslanyň, Tekeş soltanyň ýörüşleri, basyp alan ýerleri бүтін дүнýäge mälim.

– Siziňki-de дүнýäden gizlin дәл, muhterem Şyhabetdin. Sizi hindileriň özi çagyran дәлdir-ä – diýdi Horezmşa.

Äl Gurly:

– Dogry. Bizem Hindistany basyp aldyk. «Eşek eşekden galsa, gulagy kesik» diýenleri ýaly, bizem Horezmşalardan kem bolmaly diýdik-dä – diýip güldi. – Şeýle bolansoň «Aramyzda jeň-jedel bolmaz» diýip, meni ynandyrjak bolmaň. Jeň-jedel etmejek adam beýle agyr goşun bilen gelmeýär. Agamyz soltan Gyýasetdin hem meni Hindistandan yöne ýere çagyrmady. Indi bizem güýjimizi bir synap göreli – diýip, Şyhabetdin äl Gulry atynyň başyny dönderip, ýoldaşy bilen çapyşyp gitdi.

Horezmşa, aslynda, gurlylar bilen söweşe gaýdypdy. Gurlylaryň söweşjeň pilleriniň bardygyny hem bilýärdi. Şonuň üçin ätiýajy elden bermän, pilleriň garşysyna-da «ýarag» taýýarlap gaýdypdy. Pilleriň otdan gorkýanyny bilen gadymy horezmliler hem öküzleriň şahlaryny alawlandyryp, Gaznalynyň pilleriniň garşysyna süren ekenler. Muhammet şanyň «guraly» bolsa ujuna gara ýag siňdirilen esgi dolanan uzyn demir naýzalarydy.

Şyhabetdin äl Gurly goşuna ýetip barandan ol ýerde-de goşun söweş tertibine getirliپ başlandy. Öň hatardaky atlylar ikiýan tarapa aýrylyp, olaryň yzynda duran piller öňe çykaryldy. Pillerem az дәл ekeni, ýüze golaý bardy. Şyhabetdin äl Gury pillerine daýanyp, «Bizem bir güýjimizi synap göreli» diýen

ekenî. Muhammet şa bu ýagdaýda söweşi nähili usulda alyp barmalydygyny serkerdelerine gygyryp diýen ýaly aýtdy. Şonuň aýdyşy ýaly öň hatardaky atlylar iki ýan tarapa aýryldy, atlylaryň yzyndaky demir naýzaly pyýadalar naýzalarynyň ujundaky ýagly esgä ot berip, garşydan gelýän pillere tarap hüjüme geçdiler. Piller kelleleriniň deňinde galkyp gelýän äpet ýalynly ody görüp, aýylganç ses edip, öň aýaklaryny bir göterip ýere urdylar-da, ikiýan tarapa gaçdylar. Pillere niýetlenen alawlar indi gurlylaryň pyýadalarynyň üstüne ýagylýardy. Gurlylar alawly naýzalaryň garşysyna gylyjam göterip bilmän, galkanlaryny penalap yza serpikýärdiler. Ýere togalanyp, üstüne degen oduny öçürjek bolýanlary-da az dälidi. Onýança iki tarapa aýrylan atlylaryň ortasynda gylyç-galkanly söweş gyzyppy. Gurlylaryň yzdaky pyýadalary jeňe girende otlar ýanyp tükendi. Indi pyýadalaryň ortasynda-da gylyçlaşma başlandy. Horezmlileriň yzdaky pyýadalary hem ýetip gelip, jeňiň gerimi barha giňelýärdi.

Kellelerine gylyç degip, çarpaýa galan atlaryň kişneýişleri, adamlaryň gykylyklary, ýaradarlaryň ah-waýlary, gylyç-galkanlaryň tarkyldy-şarkyldylary goşulyp jeň meýdanynda asmanu-zemini tutan uly gopgun turupdy. Şeýle ýagdaýda jeň uzak dowam etdi. Iki tarapdan hem pidalar az bolmady. Dirileriň hem ysgyny gaçdy, söweşiň depgini gowşady. Şonlukda gurlylar iki sany ak baýdak göterip, söweşi togtatmagy teklipe etdiler. Söweş togtatyldy. Kimiň ýeňeni, kimiň ýeňleni belli bolmady. Ýöne «Zelesiň ýarysyndan gaýtmagam peýda» diýleni ýaly taraplaryň şu ýagdaýda aýrylyp gitmegi bilen ýene-de beriljek ençeme pidalaryň öňi alyndy.

* * *

Horezmşah Alaweddin Muhammet Hyratdan gaýdanynda ilki barmagy niýetlän şäheri Merwe gelip ýetdi. Ol öňünden iberen adamy Hinduhana aýdyp goýberen zatlaryny düşündiren bolsa, baş egip, öňünden çykar diýip tama edipdi. Emma öňünden ne Hinduhan çykdy, ne goýberen adamy Nedirbeg. Birhaýukdan şäheriň derwezesi açylyp, ondan pyýadalap gaýdan alty sany ak selleli aksakgallar Horezmşahanyň öňüne gelip baş egdiler. Olaryň biri

öňe saýlanyp, Horezmşaga ýüzlendi:

– Merhemetli Alaweddin Muhammet şa hezretleri, biz Siziň at-owazaňyzy eşidýärdik. Ine indi özüňiz bilen didarlaşmak nesibämizde bar eken...

Horezmşa onuň sözünü böldi:

– Ýaşuly öň didarlaşmadyk bolsaňyz, meniň Muhammet şadygymy nirden bilýärsiňiz?!

– Başyňyzdaky tylla jyga, ýüzüňizden damyp duran nur Allanyň nazary düşen adamdan başgada bolmaýar, Aly hezret – diýip, ýaşuly ýylgyryp jogap berdi. «Öwgi aýallar bilen patyşalara ýag ýaly ýaraýar» diýenleri çyn bolmaga çemeli Horezmşanyň hem ýüzi açylyp, gülümjiräp:

– Dowam ediberiň sözünüzizi – diýdi.

Ýaşuly dowam etdi:

– Aly hezret, mundan bir ýyl çemesi öň Siziň Çakyr at Türk diýen emiriňiz leşger çekip gelipdi. Şonda-da Hinduhan häzirki edişi ýaly şäheri taşlap çykyp gidipdi. Emir Çakyr leşgerine ilata azap bermezligi tabşyrsa-da çeträkdäki köçelerde talaňçylyk hem aýal-gyzlara zorluk edenleri hem boldy. Zorluk eden iki ýaş serbazy ilatyň adamlary öldürdiler. Bu sapar hem şeýle ýaramaz ýagdaýlar bolmaz ýaly leşgeriňiz şu ýerde, şäheriň daşynda goş taşlasa biz söwüş dagy hem ederis.

Horezmşa ýaşulyňyň sözünü diňläp, teklibini makullady. Soňundan:

-Ýaşuly, siziň aýtmagyňyza görä Hinduhan ýene gaçypdyr-da. Heý nadan diýsänim. Biziň oňa hiç hili ýamanlygymyz ýokdy, gaýtam gowy teklibimiz bardy. Biz şu teklib bilen oňa adam iberdik. Biziň şol adamymyzdan siziň habaryňyz ýokmy?

– Köşge Horezmşadan bir adam gelipdir diýip eşitdik. Soň onuň nirä gideninden habarymyz bolmady.

– Be, olam köne dostuna goşulyp gidiberdimikä? – diýip, Horezmşa ýanynda duran inisi Täjetdin Alyşaga garady:

– Aý, ýok. Nedirbeg öz erkine gitmez, eger Hinduhan zorlap alyp giden bolaýmasa – diýdi. – Şähere girip, köşge barsak bileris, onuň nirä gidenini köşkde galan adamlar bar bolsa aýdar.

Horezmşa alty sany serbazy çagyrdy. Olara aksakgallary

atlaryna mündürip, özleri jylawynda şähere eltmegi tabşyrdy. Soňra goşuna dynç almak üçin şu ýerde goş taşlamagy buýuryp, özi ýakyn adamlary, goragyndaky serbazlar bilen şähere girip, köşge bardy. Ine şonda bir täsin ýagdaýyň üstünden çykdy: Horezmşanyň öňünden çykan köşgüň garawulymy, bagbanymy bir goja adam onuň başyndaky tylla jygany görüp, tagzym etdi-de:

– Muhterem Horezmşa hezretleri, şu açary Hinduhan jenaby aylary Size bermegimi tabşyryp gitdi – diýip, titröp duran elindäki uzyn bir garyş açary Muhammet şaga uzatdy. Haýran galmak bilen açary eline alan Horezmşa:

– Bu hazynasynyň açarymy? – diýip sorady.

– Ýok, Aly hezret, ol hazynasyny alyp gitdi. Bu özüniň bolýan jaýynyň açary. Ol jaýa bir adamy bekläp, açaryny maňa berende «Iki-üç güne Horezmşa geler, şoňa çenli gapyny açma, açary özüne ber» diýdi.

– Heý, deýýus. Bekläp gideni Nedirbegdir, başga kim bolsun! – diýip, Muhammet şa kellesini ýaýkady. Goja kişä: – Ýör, görkez ol jaýy – diýdi. Baryp jaýy açdylar. Şahana ýatalgada ýatan Nedirbeg jaýa ilkinji bolup giren Horezmşany görüp, tarsiya ýerinden turdy, tagzym edip salam berdi. Horezmşa:

– Nedirbeg dostuň seni sylap öz jaýynda ýatyryp gidipdir-ä – diýdi. Şanyň degişmesine ýanyndakylar gülüşdi, Nedirbegiň özi-de çalarak ýylgyryp goýdy.

– Dostuň ýene gaçyp gidipdir-ä, Nedirbeg. Sen näme, meniň teklibimi düşündirmediňmi?

– Düşündirme kemini goýmadym, Aly hezret. «Seni tutuş Horasana hökümdar edip goýmakçy, meni-de ýanyňa wezir edip al, gije-gündiz hyzmatyňda bolayyn» diýip, näler özelendim. Ynanmady. Maňa «Sen samsyk. Men samsyk däl. Tagty eýeläp oturan adam tagtyna dawagär adama hiç haçan ýagşylyk etmez, eline düşdügeni kellesini aldyrar. Bu taryhdan mälim. Seni-de şu jaýa gulplap gitmesem bolmaz. Ýogsa, yzyndan aňtap, giden ugrumy Muhammede salgy berersiň. Iýjek-içjek zatlaryň goýuldy arkaýyn ýatyber» diýip gitdi.

Nedirbegiň gepine Horezmşadan başgalary gülüşdiler. Horezmşa:

– Ýigitler, bu ýerde güler ýaly zat ýok. Men-ä Hinduhanynyň boluşyna gynanýan – diýdi.

– Menem gaty gynanýan – diýdi Nedirbeg.

– Sen-ä wezir bolup bilmän galanyňa gynanýansyň – diýen Alyşanyň degişmesine beýlekilere goşulyp Horezmşada-da güldi. Ol Nedirbege garap:

– Seňki düşnükli, serkerdelikden wezir bolan gowy-da – diýdi.

– Sen indi wezir bolup bilmän galanyňa gynanma, wezir bolanyňdan häkim bolanyň gowy dälmi? Men seni şu ýere – Merwe häkim goýup gitjek.

Bu söz Horezmşanyň agzyndan çykandan adamlar «Oň bolsunyny» alyp göterdiler. Durmuşda, şunyň ýaly, garaşylmadyk wagtda adama bagt ýada betbagtlyk getirýän ýagdaýlar hem bolýar. Nedirbegiň dilinden sypan «wezir» diýen sözi Horezmşanyň eradasy bilen «häkim» sözüne öwrülip, Merwiň köşgünü eýeledi oturyberdi. Ýöne bu galagoply zamanda onuň bu köşkde näçe wagt oturjakdygy belli däldi.

Nobat Nyşapura geldi. Horezmşada ony jeňsiz-söweşsiz almak üçin ol ýerdäki soltan Gyýasetdiniň goýan dikmesi ýegeni Zyýaweddine Nyşapuryň ata-babalarynyň döwründen bari Horezme garaşly bolandygyny ýatlady, şäherden çykyp gitmegini talap edip nama gönderdi. Garaşdy, emma geler wagtynda jogap gelmedi. Ýene garaşmaga takaty ýetmedik Horezmşada 597-nji hijriniň zülhijja aýynda (1201. sentýabr) gelip, Nyşapury gabady. Gabaw iki aý dowam etdi. Güýçli hüjümlere güýçli garşylyk hem görkezildi. Emma içerdäkileriň ýagdaýy daşardakylaryňka garanda bar-ha agyrlaşdy. Şondan soň garşylyk uzaga çekmedi, galanyň depesinde ak baýdak göterildi, Horezmşada hüjümi saklady. Salym geçmän ýaýyň okuna baglanan hat gelip düşdi. Hatda «Muhterem Alaweddin Muhammet Horezmşada hezretleri, Siz bize aman bermek hakynda şalyk sözüňize möhür basyp, iberseňiz, biz şäheri Size tabşyryp, goşunymyz bilen çykyp gideris. Zyýaweddin äl Gurly» diýen dört setir ýazgy bardy. Horezmşada ýazgyny okap, kellesini ýaýkap güldi:

-Bu Zyýaweddin diýen gurly işini çig edýänlerden däl oguşya. «Şalyk sözüňize möhür basyp...» diýşine! – diýip, münşüni çagyrttdy. Münşi döwet-galamy bilen häzir boldy.

– Ýaz! – diýdi Horezmşada oňa: «Muhterem Zyýaweddin äl Gurly jenaplary! Biz şalyk sözümyz bilen size aman berýäris. Ýöne

çykyp gitmeziňizden öň biziň huzurymyza gelseňiz, iki tarap üçin hem peýdaly teklibimiz bar. Muhammet Horezmşa». Hat möhür basylyp, ok-ýaý bilen galanyň depesine oklandy. Aradan bir sagada golaý wagt geçip, galanyň derwezesinden üç atly çykyp gaýtdy. Bu mahal Horezmşa emirleri, serkerdebaşysy bilen çadyrynyň önünde durdy. Özlerine tarap gelýän atlylara gözi düşen Muhammet şa:

– Möhüriň güýjimikä derhal olary bäre ugradan?... – diýip ýylgyrdy. Emir Çakyr:

– Diňe möhüriň dälidir, Aly hezret. Horezmin leşgeriniň güýji hem goşulandyr – diýdi. Atlylar goşunyň çetine gelip, atlaryndan düşdüler. Olaryň biri atynyň jylawyny ýoldaşlarynyň birine berip, ýeke özi Muhammet şanyň depesi altyn aýly çadyryna tarap gaýtdy. Ol özüne garaşyp duran şanyň garşysyna gelip, tagzym etdi-de:

– Merhemetli Horezmşa hezretleri, men Zyýaweddin äl Gurly Siziň çakylygyňyza «lepbeý» diýip, ýetip geldim – diýdi.

– Iki aý mundan öň lepbeý diýmänem gelen bolsaňyz, munça adamyň gany dökülmezdi, jenap Zyýaweddin – diýip, Muhammet şa ahmyr bilen kellesini ýaýkady.

– Hatadan halas bir Allanyň özüdür, Aly hezret – diýip, Zyýaweddin başyny aşak saldy.

– Siziňki hatalyk bolsa, daýylaryňyz Gyýasetdin soltan bilen Şyhabetdin hezretleriniňki dostluga dönüklük boldy. Başymyza düşen müsibet – pederimiz Tekeş soltanyň wepaty zerarly ýurtda hökümdar çalyşygynda bolýan galagoplygy köşeşdirmek, tertip-düzgüni berkarar etmek bilen gümra bolup ýören wagtymyzda soltan Gyýasetdin biziň tabynlygymyzdaky birnäçe galalary basyp alypdyr. Mundan başga-da biziň tagtymyza dawagär Hinduhana hossar çykyp, oňa Merwi alyp beripdir. Onuň öňki dostluk gatnaşyklarymyzy unudyp, duşmançylykly herekete geçeni üçin biz bäre goşun çekip gelmäge mejbur bolduk. Meniň Sizi çagyrmagymyň sebäbi hem şol öňki dostlugymyzy gaýta dikeltmek bilen baglydyr. Siz daýylaryňyz bilen biziň aramyzda dostluk ilçisi bolup, şu haýyrly işi ýola goýsaňyz, iki tarap üçin hem uly bähbitdir. Gadymda danyşmentleriň biri «Iň gowy uruşdan iň

ýaman parahatçylyk peýdalydyr» diýipdir. Gepim, teklibim makulmy size?

– Elbetde makul, Aly hezret. Men aramyzda dostlugyň dikeldilmegi üçin elimden gelen tagallalarymy ederin – diýip, Zyýaweddin söz berip, hoşlaşdy. Ol şol günüň özünde goşunyň alyp, şäherden çykyp gitdi. Nyşapur ýene-de Horezmiň tabynlygyna geçdi. Täjeddin Alyşanyň ýene-de öňki ýerine oturmak tamasy bardy. Emma bu sapar Horezmşa Nyşapura waly edip ejesiniň Kezlik han atly garyndaşyny belledi. Alyşaga «Inim, sen meniň ýanymda bol» diýip, ony goşunyň bir ganatyna serkerde edip goýdy.

Muhammet şa Nyşapurda Zyýaweddin äl Gurlynyň berip giden sözünüň netijesine garaşdy. Emma hiç hili netije bolmady. Söz berip gideniň gara başyny gutarmak üçin «lepbeý» aýdyp gelendigine şundan soň düşünen Horezmşa goşuny Sarahsa tarap çekdi. Sarahsda oturan gurlylaryň dikmesi emir Zeňgi kyrk gün gabawdan soň aman diläp, goşuny bilen şäherden çykyp gidip, Merwerutda duran gurlylaryň ýene bir emiri Muhammet Jarbegiň başçylygyndaky leşgere goşuldy. Sarahs ýene Horezmiň tabynlygyna geçdi. Horezmşa şähere girmedi, köşge-de barmady. Galanyň öňünde, goşunyň arasynda özüniň çadyrynda, nobatdaky ýörişden öň, iki-üç gün dynç almagy makul gördi. Ol emir Çakyr:

– Emir, sen Sarahsyň Horezmşalar tarapyndan näçe gezek alnandygyny bilýärmiň? – diýip gülümjiredi.

– Pederiňiz Tekeş soltanyň iki gezek alanyny bilýän, Aly hezret. Ondan öňem birki sapar alnan bolmaly.

– Indi ony saňa berýärin. Adalatly waly boljak bol.

– Aly hezret, merhemetiňiz üçin teşekkür. Ýöne men Siziň ýanyňyzda goşunda gulluk etsem...

– Gullugy şu ýerde edersiň. Häzir ýanyňa ýeterlik adam alyp, şähere gir, köçeleri aýlanyp, adamlaryň bize garaýşyny bil. Köşge baryp, içini barlaň, näme bar, näme ýok, bar zady sypyryp alyp gidipmi, görüň! Onsoň meniň ýanyma şäheriň kethudalaryndan dört-bäşisini goýber.

Emir Çakyr baş egip, şanyň çadyryndan çykdy. Ol ätiýajy elden bermän, ýüze golaý atly bilen şähere tarap ugrady. Açyk duran

derwezäniň aňyrsynda daşary seredip duran adamlar şähre tarap gelýän bir topar atlyny görenden zym-zyýat boldular. Elden-ele geçiberip, telim talanan şähriň ilaty gapylaryny temmeläp, köçede görünmediler. Emir Çakyr atlylary bilen köşgüň önüne baranlarynda olary ona golaý ak we çal sakgally, kelleleri ak selleli we gyrma telpekli adamlar garşy aldylar. Emir Çakyrýň yşaraty bilen hemmeler atdan düşdüler. Emiriň özi bolsa ýaşulylar bilen ýekän-ýekän görüşip soraşdy. Adamlaryň önünde duran, boýdan başa ak geýnen uzyn boýly, ak ýüzli moýsepid kişi özüni Şeýhulyslam diýip tanyşdyryp, emir Çakyra ýüzlendi: – Muhterem beg, Sizem özüňizi tanyşdyrsaňyz, onsoň Size arzymyzy aýtsak.

-Tagsyr, men Horezmşa hezretleriniň gulamy emir Çakyr bolýaryn. Siz arzyňyzy maňa däl, Horezmşa hezretleriniň özüne aýdyň. Ol hezret bize şähriň kethudalaryndan dört-bäş kişini meniň ýanyma iberiň diýip, tabşyrdy. Häzir ol şäherden daşarda özüniň çadyrynda sizlere garaşyp otyr. Siziň arzyňyzy Horezmşa hezretleri diňlärem, bitirerem. Indi sizlerem biziň haýyşymyzy diňläň. Ilatyň gapylaryny temmeläp, öýlerinden çykman oturmaklary bizi zalym talaňçy diýip düşüňdükleri sebäpli bolsa gerek. Ilata biziň hiç hili ýamanlygymyz ýok, ýagşylygymyz bar. Siz şuny düşündiriň, öýlerinden çyksynlar, işli-işi bilen bolubersinler.

– Makul. Biz dört kişi bolup, ol hezretiň huzuryna bararys. Galanlarymyz Siziň aýdanyňyzyň ugruna çykarlar – diýdi Şeýhulyslam – şu golaýda atlarymyz bar.

Şeýhulyslam adamlary bilen atlarynyň duran ýerine, emir Çakyr nökerleri bilen köşge yöneldiler. Sarahsyň köşgi Horezmşalaryň köşgi ýaly haýbatly, kaşaň dälidi. Emir nökerleriniň ýarysyny gorag hökmünde daşarda goýup, içeri ýarysy bilen girdi. Olar meýlisler eýwanyna girenlerinde emir ol ýerdäki tagt pisint kürsä geçip oturdy-da, on nökeri köşgiň içini barlamaga iberdi. Köşgüň otaglary-da köp däl eken, nökerler olary ýekän-ýekän dörüp çykdylar. Daşyndan gulplanan haremhanada oturan iki gyrnakdan başga tapan zatlary bolmady. Nökerler olary meýlisler eýwanyna alyp gelenlerinde bir almany ikä bölen ýaly biri-birine juda meñzeş görmegeý gyzlara gözi düşen emir

Çakyryň köňlünde gapyl ýatan höwes oýandy. Şol wagt Horezmşanyň «Adalatly waly boljak bol» diýeni ýadyna düşdi-de, gyzlaryň ykbaly bilen gyzyklanyp başlady. Gyzlaryň özleriniň aýtmaklaryna görä olar daşardan getirilen gyrnaklar däl eken, şu ýerli bir dükandaryň Aýşe-Patma atly ekiz doglan gyzlary eken. Gyzlaryň kakasy Hasan dükandar waly emir Zeňgi bilen gatnaşykly dost eken. Nämedir bir zat sebäp bolup, emir Zeňgi ikinji ýaş aýalyny dükandardan güman edýär. Şeýlelikde dostluk duşmanlyga öwrülýär. Waly häkimiýet elinde bolansoň dükandary baş ýyl salgyt tölemändir diýip, zyndana salýar, gyzlary Aýşe-Patmany gyrnak etmek maksady bilen köşge getirdýär. Gyzlaryň bagtyna olar getirilen günü waly atdan ýykylyp, bili agyryp, aýagy şikeslenip ýatyp galýar. Şu arada-da şäher gabalýar. Derdinden gutulyp, aýaga galanyndan soň şäheri taşlap çykyp gitmeli bolýar.

-Bizler hareemde dört gyzdyk. Waly iki gyrnagyny maşgalasy bilen bile alyp gitdi. Näme üçindir bizi galdyryp, daşymyzdan gulplap gitdi – diýip, Aýşe gürrüňiniň soňunda aýtdy.

– Haýsy köşge barsaň daşyndan gulplananlar çykyp dur-how - diýip, emir Çakyr ýigitlerine Merwde Nedir begiň hem gulplananyň ýatlatdy. Soňra gyzlara garap:

– Aýşe jan, Patma jan! Indi sizler azat bolduňyz. Häzir şu ýere zyndandan kakaňyzy hem alyp gelerler – diýip, ýüzbaşy serkerdä bir topar bilen zyndana baryp Hasan dükandary alyp gelmegi buýurdy. Serkerde çykyp barýarka bir zat ýadyna düşen ýaly yzyna öwrülip:

– Emir jenaplary, zyndanda başgada adamlar bolsa olaram boşadalymy? – diýip sorady.

Emir Çakyryň gahary geldi:

– Seniň kelläň işleýärimi? Ol ýerdäki beýleki adamlaryň arasynda ogrularyň, adam öldürenleriň, başga-da agyr jenaýat edenleriň yokdugyny nirden bilýäň! Soň beýlekileriň kimdigini anyklap, boşatmaga degişlisi bolsa boşadarys. Häzir sen aýdylanyny et, bar tizräk!

Ýüzbaşy goluny gursagyna goýup, «lepbeý» diýip, daşary ylgady, daşardaky nökerlerden bir toparyny alyp, zyndana bakan haýdady. Kakalarynyň geljegine umyt baglap oturan gyzlaryň

gözleri gapydady. Umytlarynyň wysal bolan pursady ýetip, ýüzbaşy bilen Hasan dükandar gapydan girip geldiler. Gyzlar kakalaryny görenden ikisi iki ýanyndan onuň boýnundan asyldylar. Dükandar gyzlaryny gujaklap durşuna kürside oturan emir Çakyra başyny egip salam berdi. Soňra:

-Aglamaň, ezizlerim, aglamaň. Ine, soňy haýyr boldy – diýip, gyzlaryny köşeşdirdi. – Baryň, indi ýeriňizde oturyň. Men emir jenaplaryna minnetdarlygymy aýdaýyn.

Gyzlar baryp ýerinde oturdylar. Dükandar emiriň garşysyna ýakynrak baryp, oňa ýüzlendi:

-Merhemetli emir jenaplary, meniň yzymdan iberen serkerdäňiz Siziň buýrugyňyz bilen azat edilýändigimi aýtdy. Meniň Size minnetdarlygymyň çägi ýok. Siziň bu ýagşylygyňyzy men nädip gaýtarjagymy bilemok. Entek şu ýerde bolsaňyz, näme ýumuşyňyz, näme islegiňiz bolsa men hyzmata taýýar, jenap emir.

Emir Çakyr dükandaryň sözünü çalarak ýylgyryp diňledi-de:

-Jenap Hasan beý, entek däl, men Horezmşa hezretleriniň emri bilen Sarahsa waly bellendim. Nesibäm göterilýänçä şu ýerde bolaryn. Şu döwrüň içinde bize hyzmat etseňizem, gatnaşyk saklasaňyzam men garşy däl. Çünki meniň ýaş aýalym ýok, şonuň üçin Siziň bilen gatnaşmaktan gorkamok – diýip degişdi. Dükandar emiriň soňky sözünüň degişmedigini bilse-de hyjyl boldy, gyzardy:

-Waly jenaplary, ol gep töhmetden başga zat däl di. Emir Zeňginiň uly aýalynyň kiçi aýalyny betnam etmek üçin toslap tapan gepidi. Zeňgi-de oňa ynandy – diýip dükandar maňlaýynda peýda bolan der damjalaryny eliniň arkasy bilen sylp goýberdi. Emir Çakyr degişmesi bilen dükandara gaty gyjالات berenine düşüňdi-de:

-Men-ä, size degişip aýtdym, onuň üçin gyjالات çekmäh. Durmuşda şolar ýaly töhmetleriň hem adamy heläkleyän wagtlary bolýar. Siziňkiň soňy ine, gowy boldy – diýdi. – Indi gyzlaryňyzy alyp, öýüňize baryň, maşgalaňyzy begendiriň.

Hasan dükandar emir Çakyra ýene-de minnetdarlygyny aýdyp, gyzlary bilen köşkden çykyp gitdiler.

Bu wagt Horezmşanyň huzuryna gidenlerinden beýleki ýaşulylar birnäçe temmeli gapylary açdyryp, ýagdaýyň gowulykdygyny

düşündürdiler hem-de açylan öýlerdäki adamlary ýagdaýy habar bermek üçin köçelere ugratdylar. Şonlukda adamlar öýlerinden çykyp, köçelerde janly hereket başlandy...

Şeýhulyslam başlyklaýyn Horezmşanyň huzuryňa baran ulamalar güler ýüz bilen garşy alyndy. Horezmşa olary çadyryna teklipe edip, önlerine naz-nygmatly saçak ýazdyrdy. Şeýhulyslam görkezilen hezzet-hormat üçin minnetdarlyk bildirip, esasy gürrüňe geçdi:

– Merhemetli Alaweddin Muhammet Horezmşa hezretleri! Biz Siziň goşun çekip, Sarahsa gelmegiňizi, şäheri gurlylardan azat etmegiňizi hoş gördük. Emma şäher kyrk günläp gabawda bolany üçin daşardan azyk önümlerini getirmeklige mümkinçilik bolmady. Bazarlarymyz hiç zatsyz gugaryp galdy. Ätiýaçsyz adamlaryň iýer-içere zady galmady. Şonuň üçin goşuny bir çete çekip, daýhanlaryň şähere girmegine ýol açyp bermegiňizi towakga edip, huzuryňyza geldik.

Horezmşa şeýhulyslamyň aýdanlaryny makullamak bilen başyny atyp diňledi. Soňra:

-Muhterem ulamalar, siziň bu haýyşyňyzy şu günüň özünde berjaý ederis – diýdi. – Goşuny çete çykarsak, menem bu ýerde ýeke çadyr dikip oturmaýyn, şähere, köşge iki-üç gün bolsa-da baraýyn. Biz size Çakyr ät Türk diýen emirimizi waly belledik. Bu kararymyzy jar çekdirip, ilata mälim edeli. Onsoň emir Çakyryň walylyk häkimiýetini ornadyp, bizem, siziň rugsadyňyz bilen Horezmine gaýdarys.

Horezmşanyň sözünden kanagatlanan ulamalar oňa minnetdarlyk bildirip, yzlaryna dolandylar. Horezmşa hem ulamalara aýdanlaryny berjaý edip, ýurduna gaýdarman bolup duranynda gurlylaryň ilçileri geldiler. Muhammet şa ilçileri köşgüň meýlisler eýwanynda kabul etdi. Adatdaky edep kadalaryny berjaý edenlerinden soň ilçileriň baştutany Horezmşaga ýüzlenip şeýle diýdi:

-Muhterem Allaweddin Muhammet Horezmşa hezretleri! Soltanymyz Gyýasetdin äl Gurly hem-de inisi soltan Şyhabetdin äl Gurly hezretleri Siziň bilen parahatçylykda ýaşaşmaklygyň şertleri hökmünbe Horasanyň ýarysyny bermegiňizi, mundan başga-da şu soňky ýörüşiňiziň dowamynda biz tarapdan çekilen zyýanlary

tölemegiňizi teklip edýärler. Eger-de şu teklibi kabul etmeseňiz häzir Hindistanda turan gozgalaňy ýatyrmak üçin giden Şyhabeddin hezretleri gaýdyp geleninden soň üstüňize uly goşun çekiljekdir.

Horezmşa ilçı güftarlyk edýärkä oňa kinaýaly garaýyş bilen seredip oturdy. Soňunda:

-Bolanymy şu? Soltanyňyza ýene başga zatlar gerek dälmi? Belki, Horezminiň ýaryny almagy isleýändir? – diýdi. İlçi:

-Eger aýdylan teklibi kabul etmeseňiz Horezminiň ýaryny däl, baryny hem alaymaklary mümkin. Şonuň üçin «Zyýanyň ýaryndan gaýdan hem peýda» diýip, teklibi kabul ediberiň, Aly hezret! – diýdi.

– Maslahatyňyz üçin teşekkür, jenap ilçı – diýip, Horezmşa ajy ýylgyrdy. – Soltanyňyza baryp aýdyň, biriniň elindäki zadyny almak üçin hereket edenleriň, öz elindäki zadyny ýitiren ýagdaýlary hem taryhda bar. Belki, şu ýagdaýyň gaýtalanaýmagy hem ahmal. Indi size jogap, gaýdyberiň! -diýip, Horezmşa ýerinden turdy.

Ilçiler hem gep-gürrüňsiz çykyp gitdiler.

Şol günüň ertesi Horezmşa hem Sarahsyň ulamalary, kethudalary bilen hoşlaşyp, agyr goşunyň başynda ata Watan-Horezme tarap ýola rowana boldy.

Horezmşa ýol ugruna gurlylaryň basyp alan galalary Abuwerd bilen Nusaýy gylyç bilen däl-de, nama bilen gaýtaryp aldy. Ol şol galalardaky gurlylaryň dikmelerine gandöküşikligi islemeseler goşuny bilen galadan çykyp gitmeklerini teklip edip, öňünden namalar gönderdi.

Horezmşanyň agyr goşunyna garşylyk görkezmäge güýçleriniň yetmejegine gözleri ýeten gurlylar galalary taşlap, çykyp gitdiler.

Abuwerde ýetip, dynç almak üçin goşun goş ýazdyrdy. Ine, şu ýerde-de aga-ininiň biri-birine bolan garaýyşlary ýüze çykdy. Muhammet şa inisi Täjetdin Alyşany Horasanyň merkezi Nyşapura, öňki eýelän wezipesine goýman, gelip-gelip bir kiçijik sebit bolan Abuwerde waly belledi.

Horezmşanyň bu eden işine bir hili bolan Alyşa gaharyny içine ýuwdup, agasyna ýüzlendi:

-Aly hezret, men Nyşapuryň walysy bolmakdanam, özüňiziň aýdanyňyz boýunça, Siziň ýanyňyzda bolmagymy özüme uly mertebe bilip, begenip gelýärdim. Entegem men Siziň ýanyňyzda bolubereýin. Abuwerde ol agsak serbazy waly edip goýsaňyzam dolandyrar.

Muhammet şa geplemän, inisine bir salym tiňkesini dikip oturdy. Onuň bu kinaýaly garaýşy Alyşaga düşnükli jogapdy. Soňra barybir aýtjagyny aýtdy:

– Bolýar, sen meniň ýanymda, goşunda bolasyň gelýän bolsa şol agsak serbazy waly belläp, seni onuň ýerine serbaz edip goýaryn. Bolýamy şeýtsek? – Alyşanyň ýüzi üýtgäp gitdi – Sen näme «Patyşanyň emri wajyp» diýen düzgüni bileňokmy? Gepi ulaldyp oturmaly. Häzirlikçe şu ýerde bolarsyň. Soň görübereris.

Alyşa goluny gursagyna goýup, başyny egdi.

Horezmşanyň bu oýnunyň yöne ýerden däldigini Alyşa soň oýlanyp, özüçe netije çykardy. Şalar hemişe tagta hukugy bar adamlary howply hasaplap, paýtagtdan daşda saklaýarlar. Muhammet şa hem Alyşany Nyşapurda goýup gaýtmadygyna ýolda ökünip, Abuwerdde galdyran bolmaly.

Muhammet şa Nusaýda-da goşuna iki gün dynç berdi. Emirleriniň birini waly belläp, ýurda tarap ýoluny dowam etdirdi. Taryhy proza